

Юрій Ніколаєць

УКРАЇНІЗАЦІЯ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ. —
НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

In the given article is analysed the main aspects of «ukrainezation» political during the end of XX century — the first years of XXI century. The author described political events in this field and made propositions for this political affair.

У статті аналізуються основні аспекти політики «українізації» наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Поруч із наведенням основних політичних подій автор висловлює певні пропозиції щодо вдосконалення державної політики у цій сфері.

Процес українізації у сучасний період залишається одним із важливих завдань і однією з болючих проблем внутрішньої політики нашої держави. Його важливість визначається курсом на формування української політичної нації, а проблемність — поступовим зростанням політизації етнічності, що має місце за умов втручання окремих зарубіжних країн у внутрішні справи України. У широкому розумінні процес сучасної українізації можна визначити як діяльність державних органів, політичних партій, громадських організацій, трудових колективів, окремих осіб чи їх груп у справі формування позитивного ставлення до громадянства України, розбудови незалежної економічно сильної держави із зміцненням відповідної національної ідентичності на основі патріотичних почуттів незалежно від їх етнічної належності чи віросповідання. Успіх українізації пов'язаний не з силовою асиміляцією неукраїнського населення, а має здійснюватися на основі формування у суспільній свідомості стійкого уявлення щодо перспективності власного економічного, соціального, культурного розвитку в межах соборної Української держави.

Українізація у вказаних хронологічних рамках фактично до останнього часу ще не була предметом спеціального дослідження. У наукових працях досить гостро обговорювалося питання щодо доцільності одержавлення української мови і перспективності офіційного введення двомовності¹. Процес українізації викликав масу критичних зауважень у російських виданнях, частина яких, на жаль, далекі від наукової дискусії². У той же час автори ґрунтовних наукових праць більш виважено ставляться до цієї проблеми, розглядаючи українізацію одним із елементів розбудови української державності, але висловлюють застереження щодо забезпечення мовно-культурних прав російського населення в умовах її проведення. У даній публікації зроблено спробу проаналізувати стан та перспективи проведення сучасної політики українізації³.

Поліетнічність українських земель, поєднана із прагненням, окремих держав до дестабілізації ситуації в Україні шляхом підтримки сепаратистських рухів створюють ситуацію, коли, з одного боку, нехтування інтересами представників різних національностей, які проживають в Україні, а з іншого — загравання з активістами відцентрових течій в українській політиці, можуть стати причиною різкого загострення соціальних суперечностей. У цій ситуації формування української політичної нації залишається одним із засобів забезпечення національної безпеки України. Не тільки

регіональні відмінності, а й відсутність громадянського суспільства ускладнюють цей процес⁴. Комплексна українізація залишається одним із найбільш вагомих засобів згуртування громадян України навколо ідеї зміцнення суверенітету власної держави із забезпеченням стрімкого економічного зростання. Крім того, актуальність українізації посилюється поступовим зростанням кількості мігрантів з так званих країн «третього світу», чие входження до народу України не повинне призвести до загострення соціальних, національних чи релігійних суперечностей у таких масштабах, як це має місце, наприклад, у Франції чи на Балканах.

Процес українізації можна поділити на кілька періодів, критерієм виділення яких може розглядатися прийняття відповідних правових актів. Фактично до 1989 р. законодавство України ігнорувало сферу етнокультурних відносин. Впродовж 1989–1991 рр. українізація розвивалася на основі прийняття Закону про мови в Українській РСР але обмежувалася прагненням владних політичних сил не загострювати мовне питання задля забезпечення підтримки курсу на проголошення Української незалежної держави усіма етнічними групами, що проживали на українських землях. Тут варто зауважити, що спосіб, у який було закріплено державний статус української мови, свідчить про повагу владних структур України до представників різних націй, що проживають на її території та про шанування загальноцивілізаційних демократичних принципів.

У рамках реалізації положень закону «Про мови в Українській РСР» вдосконалювалася мовно-культурна політика в Україні. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР № 302 від 7 грудня 1989 р. була розроблена «Державна програма розвитку української мови і інших національних мов в українській РСР на період до 2000 року». Відповідно збільшилася кількість шкіл, де поглиблено вивчалася українська мова, література та історія України⁵.

Рішення Верховної Ради стосовно мовного питання сприяло посиленню національно-культурного руху, а з іншого — призвело до усвідомлення єдності у середовищі «російськомовного населення», до складу якого входили як етнічні росіяни, так і представники зрусифікованих етносів, що проживали на українських землях. Проблема надання російській мові статусу другої державної в Україні не без втручання російської сторони набула відразу політичного характеру. Причому принципова відмова від вивчення та використання у якості засобу спілкування державної мови,

яка у міжнародній практиці визначається як така відповідно до мови спілкування титульної нації, мотивувалася відносно великою кількістю етнічних росіян в Україні та досить значним числом тих, кого зараховували до «російськомовного населення»⁶.

Протягом 1992–1996 рр. процес українізації отримав новий поштовх після прийняття Законів «Про національні меншини в Україні», «Про освіту», на основі впровадження яких здійснювалося своєрідна переорієнтація політичної свідомості українства. Прийняття Конституції чітко визначило курс на формування української політичної нації — сукупності громадян України, які об'єднуються своєю приналежністю до однієї держави.

Наукові установи та освітянські заклади взяли активну участь у формуванні державницьких настроїв у суспільстві, особливо у середовищі молоді, шляхом звернення до історії України із виокремленням (а в деяких випадках і переглядом висновків щодо політичної діяльності) найбільш впливових її політичних лідерів у рамках відродження національних традицій української історіографії. Після прийняття Конституції України і до 2004 р. українізація здійснювалася в умовах поступового посилення політизації цього питання, яке активно використовувалося політичними силами для боротьби за електоральний вплив і сприяло формуванню регіональних ідентичностей в тому числі й на основі ставлення власне до процесу українізації.

У зденационалізованому середовищі відродження української історіографічної традиції нерідко сприймалося як примусове нав'язування невідомих цінностей. Частина інтелектуалів, навіть українських за своєю етнічністю, демонструвала зневажливе ставлення до етнокультурного відродження, яке в їхніх очах уособлювало культурну відсталість. Національно-політична ідентичність стала набувати в Україні найрізноманітніших форм, чому сприяла державна етнополітика⁷. В Україні інтелігенції не вдається окультурити владу, а от реалізувати приватні інтереси тій її частині, що перебуває при владі чи обслуговує владу, вже вдалося. І зроблено це певною мірою за рахунок розмежування еліти і народу⁸.

Тут варто вказати на нерівномірність виконання Договору про дружбу і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р., стаття 12 якого містила положення про забезпечення захисту етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території. Причому з російської сторони обмеженість підтримки етнічних українців на

власній території обумовлювалася їх відносно низькою питомою вагою серед загальної маси населення, а вимоги до захисту росіян в Україні визначалися через відносно велику кількість росіян на українських землях.

У цей час в Україні починають домінувати два різновиди конструювання регіональних ідентичностей. Перший можна охарактеризувати як пасивно споглядальний — успадкований від минулого досить високий рівень культурно-мовної асиміляції на російській основі подається якщо не норма, то, в усякому разі, як «найменше зло». Такий тип регіональної ідентичності характерний для Східного і Південного регіонів. У Донбасі, згідно з висновками місцевих дослідників, понад половина жителів схильна вважати, що «донбаська ідентичність» репрезентує особливу спільноту людей, що мають корені як в Україні, так і в Росії⁹.

Другий — більш активний — тип регіональної ідентичності притаманний Західному регіону. Тут на базі поширення засад демократії, індивідуального господарювання й підприємництва склалися орієнтації на західноєвропейську систему цінностей. Традиції консолідації навколо національних пріоритетів, що зміцнилися внаслідок тривалого протистояння через утиски українства із керівництвом держав, до складу яких протягом певного часу входили українські землі, витворили своєрідний тип політичного активізму. Те, що нині він має певний антиросійський акцент, зумовлюється як негативним історичним досвідом, так і активним неприйняттям місцевими елітами будь-якої орієнтації на Євразію, зокрема й ідеї єдиного економічного простору¹⁰.

Ситуація навколо президентських виборів 2004 р. певною мірою сприяла згуртуванню населення із посиленням відповідальності за долю власної держави. Демократична хвиля «Майдану» певний час ще живила громадянську ініціативу в регіонах і вносила корективи в окремі рішення та дії новосформованої центральної влади¹¹.

Починаючи з 2005 р. українське керівництво почало схилитися до активізації процесу українізації. У березні 2005 р. було затверджено Концепцію державної політики в галузі культури із збільшенням бюджетного фінансування відповідних державних програм. Однак до останнього часу ці заходи не стали на заваді домінуванню у вітчизняному телебаченні та кіно продукції, виготовленої на Заході і озвученої російською мовою або створеної безпосередньо в Російській Федерації.

Негативну роль для процесу українізації відіграє відсутність спеціальної державної стратегії формування національного інформаційного простору, де домінують продукти російського та західного походження, що формують відповідну атмосферу у суспільстві та ідентичності, далекі від національних інтересів українства. Російська влада повністю опанувала мистецтво створення єдиного інформаційного фронту. Російська позиція демонструється з позитивним емоційним забарвленням, альтернативна позиція пов'язується з речами, здатними викликати лише негативні емоції та відчуження. Саме у такий спосіб російське телебачення, починаючи з 2003 р., регулярно пропонує теми «утисків мовних та культурних прав росіян», загрози вибуху «антисемітизму та фашизму в Україні», «насильницької українізації», «перекручення історії у зв'язку з так званим Голодомором». Російська сторона прагне нав'язати думку, що українська держава є штучним утворенням, неспроможним гарантувати непорушність кордонів, отриманих у спадок від СРСР¹². У той же час проблема російських впливів регулюється ступенем життєздатності української державності, тобто суто внутрішнім чинником¹³. Певну надію вселяє той факт, що позитивну спрямованість розвитку національної ідентичності громадян України вдалося зафіксувати вже у 2005 р., коли 54,6% населення вважали себе насамперед громадянами України¹⁴.

Сприяння розвитку української культури протягом 2005–2009 рр. відбувалося поруч із популяризацією досягнень спортсменів та загостренням питань, пов'язаних із оцінками окремих подій історії України, серед яких можна виділити голодомор 1932–1933 рр. та діяльність воїнів УПА. У цей час прискорюється поступове розмежування у оцінках подій минулого між представниками українських та російських науковців, яке диктувалося визначенням місця України і Росії у історії в цілому. На фоні надмірної політизації частини наукових досліджень зміцнювалися концепції національних концепцій історичного розвитку українського і російського народів. Українізація та обрусіння на відповідних державних територіях стають елементом утворення політичної нації із залученням формування «образу ворога» для об'єднання населення навколо ідеї створення сильної держави. В Україні процес українізації наштотував опір у вигляді протистояння політичних сил, орієнтованих на різне спрямування зовнішньої політики України із різним усвідомленням її місця у світових геополітичних процесах.

Ці розбіжності можна було б подолати, якби влада дбала про спільну взаємоприйнятну концепцію суспільного розвитку, а регіональні еліти не так ревно оберігали механізми збереження свого політико-економічного домінування¹⁵. Усе залежатиме від того, наскільки українським елітам вдасться створити відповідний викликам часу модернізаційний проект, відмовившись водночас від рецидивів маніхейства у постійних пошуках ворогів і колекціонуванні кривд і образ¹⁶.

Однією із найбільш болючих проблем українізації тривалий час залишається перспектива офіційного впровадження двомовності. Для України як незалежної держави, яка була створена за національним принципом, протягом певного часу був характерним сплеск націоналізму. Одним із його результатів було умовне структурування населення України на «свідомих» і «несвідомих» етнічних українців, мірилом якого виявилось ставлення до вживання української мови як державної і у якості мови міжнаціонального спілкування в Україні. Поняття «двомовність» в Україні давно втратило той реальний зміст, який воно має в усьому цивілізованому світі, і перетворилося у своєрідний символ-код, засіб ідеологічної ідентифікації, розмежування за принципом «наші — не наші». Мова однозначно виступає в ролі знаряддя політичної боротьби¹⁷. Обурення націонал-патріотів виливається у форму зображення двомовності у вигляді «історичного прокляття України»¹⁸.

Соціолінгвісти констатують, що сформована упродовж століть російськомовна атмосфера українських міст породжує ефект мовного диктату середовища: саме вона «зробила російську мову мовою пристосування, а українську — мовою протистояння»¹⁹. Ті, хто бачать шлях до подолання «мовного розколу» в жорсткій адміністративно-директивній українізації, і їх опоненти, що вимагають визнати російську мову другою державною, об'єктивно сприяють подальшій поляризації соціуму²⁰. Крім того, подібні дії негативно відбиваються на формуванні української політичної нації.

Дослідження етнополітологів реєструють сталу тенденцію зростання кількості українців, які вважають рідною російську мову — впродовж 1959–1989 рр. їх кількість зросла на 5,59%, а за 1989–2001 рр. — ще на 2,53%²¹. Кількість тих, які користуються російською мовою у сімейному спілкуванні, у 2001 р. збільшилася до 37% проти 29% у 1992 р.²². Ці дані дозволяють стверджувати відсутність утисків російської мови в Україні, а апеляція до впровадження двомовності може розглядатися у якості заходу,

спрямованого на розкол українського суспільства. Для розширення реального спілкування державною мовою в рамках процесу українізації використання лише державного примусу неприпустиме. Негативну роль відіграє також формальне використання законодавства, яке нерідко сприймається у якості утисків на національному ґрунті.

Сьогоднішня українська двомовність — прояв етнокультурної маргінальності великих груп людей, чия соціалізація відбувалася в рамках двох культур і двох багато у чому відмінних систем цінностей. Маргінальність диктує подвійну ідентифікацію і обстоювання залежно від обставин тієї чи іншої системи цінностей. Непевний статус маргінальної групи зумовлює амбівалентність підходів і, як наслідок, потенційну полівекторність, нестійкість світоглядних настанов і орієнтацій²³.

Надмірна політизація питання проведення українізації у внутрішній політиці та втручання зацікавлених сторін у міждержавних стосунках сприяє поступовому уповільненню цього процесу. У той же час конфліктність ситуації навколо українсько-російських відносин, що штучно загострюються в тому числі й на фоні формування чи зміцнення української та російської політичних націй, у окремих випадках може сприяти згуртуванню населення відповідних держав. Зокрема 82% опитаних громадян України свого часу вважали перекриття газу Росією переважно політичним кроком. Половина респондентів вважали, що Росія не мала права перекривати газ Україні. На думку 2/3 опитаних, українська газотранспортна система має належати виключно Україні. Крім того, 58% респондентів проти 27% висловили впевненість, що краще отримувати газ за європейськими цінами і не залежати від Росії. Ці результати можна інтерпретувати як політичний вотум довіри, який суспільство висловило владі під час газового конфлікту попри інформаційні операції російської сторони²⁴. У той же час очевидне відчуження населення України від держави спостерігається через відірваність влади від народу, від інтересів та потреб громадян, що сприяє зміцненню регіональних ідентичностей.

За такої внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації проведення українізації може розглядатися як один із засобів забезпечення територіальної цілісності держави, відповідь на заходи, спрямовані на посилення сепаратистських настроїв на українських землях. Крім того, успішність втілення у життя заходів по українізації може бути свідченням впливу влади на широкі верстви

населення та показником ставлення представників неукраїнських етносів до титульної нації.

Одним із наслідків українізації, який свідчить про рівень її успішності та ступінь примусовості, залишається відсутність в українців та росіян яскраво виражених націоналістичних почуттів. Інтереси нації понад усе ставить досить невелика частина громадян. Войовничий націоналізм явно відмирає, у тому числі й серед україномовних українців. Ідея української незалежності була сприйнята українським народом, у тому числі й неукраїнцями, як утвердження демократії, входження у світову співдружність народів²⁵. У той же час вселяє тривогу порівняно невелика кількість тих, хто відчуває себе громадянином України. Навіть серед україномовних українців таких лише половина, а серед росіян — третина. Прихований регіоналізм стає все більш помітним у політичній діяльності. У той же час українцям не притаманне почуття національної виключності²⁶.

Процес українізації, одним із виразів якого стало закріплення державного статусу української мови, сприяв вирішенню низки чисто юридичних проблем, які можуть мати місце у поліетнічних державах. Мова йде про необхідність перекладу юридичних документів, в тому числі й тих, які стосуються оформлення відносин власності, на кількох мовах. Подібне дублювання із відповідними записами прізвищ у реєстраційних документах може спричинити додаткове навантаження на суди загальної юрисдикції.

Зміст українізації за сприяння державних органів має розповсюджуватись на сприйняття економічних, політичних, культурних, соціальних здобутків українства, формування стійкого прагнення до примноження цих здобутків із усвідомленням величі та потенціалу розвитку Української держави. Цьому може сприяти ознайомлення з надбаннями інших культур на основі знання кількох мов, що робить людину більш толерантною й сприйнятливою до загальнолюдських цінностей. У той же час у рамках українізації важливо на сучасному етапі звертати увагу на ідеологічне навантаження інформації ЗМІ, окремих політичних діячів чи структур з метою уникнення формування в українському середовищі антиукраїнських настроїв.

Перший тур президентських виборів 2010 р. чітко виявив попит у суспільстві на сильну державну владу, діяльність якої могла б сприяти подоланню кризових явищ. Важливо, щоб ця тенденція не підштовхнула Україну до дрейфу у бік авторитаризму. Критичне

ставлення до позиції та дій опонентів на виборах не повинні дискредитувати престиж української влади в цілому та не мають сприяти формуванню уявлень про розколоте на кілька антагоністичних таборів українське суспільство, що стало б на заваді процесу українізації. У цьому зв'язку слід відзначити тісний зв'язок між успішністю цього процесу і зростанням загального рівня політичної культури у суспільстві із усвідомленням перспективності толерантного ставлення до політичних противників з огляду на можливість подальшої спільної праці на благо держави. Політична боротьба із заграванням з частиною електорату не повинна стояти на заваді поширенню патріотичних почуттів українців.

У той же час можна відзначити, що українізація стала одним із факторів, які сприяють консолідації населення Російської Федерації навколо ідеї протистояння цьому процесові на українських землях. Захист інтересів росіян та так званого російськомовного населення в Україні не заважає здійсненню економічного тиску з боку російського уряду, що яскраво проявилось, наприклад, у ході численних «газових конфліктів».

Українізація може залишатися одним із засобів подолання кризи ідентичності, яка включає в себе розмиті ціннісні й зовнішньополітичні орієнтації, піднесення загальної агресивності суспільства із активним пошуком «ворогів» на фоні політизації регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин. Її успішність буде запорукою піднесення власне українського патріотизму та національної гордості на основі формування ідентичності, що може ґрунтуватися на критерії раціонального прагматизму із усвідомленням національних матеріальних та духовних інтересів.

¹ Див. наприклад: Нагірний В. Політизація російської етнічності в Україні: спроба організаційного оформлення // Наук. записки ін-ту політ. і етнонац. досліджень. — Вип. 14. — К., 2000. — С. 166–174; Коваль В. Феномен двомовності України // Олійник В. Про справжнє та надумане. Думки небайдужих людей. — К., 2001. — С. 89–90; Масенко Л. Державна мова в соціокультурному контексті // Розбудова держави. 2001. — № 1–6. — С. 80; Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні: чи є вихід із глухого кута: // Людина і політика. — 2003. — № 6. — С. 3–14; Котигоренко В. Версії державної національно-мовної політики як ризики // Историчний журнал. — 2007. — № 5. — С. 3–13.

² Див., наприклад: Смирнов А. История Южной Руси. — М., 2008; Широкорад А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... — М., 2008.

³ История России XX век. 1939–2007 гг. — М., 2009. — С. 748–761.

- ⁴ Каппелер А. Мала історія України. — К., 2007. — С. 235.
- ⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 283.
- ⁶ Нагірний В. Політизація російської етнічності в Україні: спроба організаційного оформлення // Наук. записки ін-ту політ. і етнонац. досліджень. — Вип. 14. — К., 2000. — С. 166–174.
- ⁷ Земзюліна Н.І., Шамара С.О. Націоналізм та ідентичності нової України // Українська політична нація. — К., 2004. — С. 24.
- ⁸ Кіндратець О. Українська інтелігенція і влада // Політичний менеджмент. — 2009. — № 2. — С. 51.
- ⁹ Степаненко В. Етнос — демос — поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С. 114.
- ¹⁰ Нагорна Л. Образ «двох Україн» у дзеркалі метафоричного моделювання // Історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 12.
- ¹¹ Котигоренко В. Після помаранчевої революції. Quo vadis, Україно? Від «революції» до зміненої Конституції // Історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 90.
- ¹² Рубан Ю.Г. Україна як суб'єкт і об'єкт сучасних міжнародних інформаційних воєн // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2. — С. 8.
- ¹³ Литвин В. Історія України. — К., 2009. — С. 723.
- ¹⁴ Санченко А. Вплив процесу утвердження національної ідентичності на державотворення в Україні // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. і.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — С. 116.
- ¹⁵ Майборода О. Український етнос має стати ядром української політичної нації // Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006... — С. 19–20.
- ¹⁶ Нагорна Л. Образ «двох Україн» у дзеркалі метафоричного моделювання // Історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 12.
- ¹⁷ Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні: чи є вихід із глухого кута: // Людина і політика. — 2003. — № 6. — С. 3.
- ¹⁸ Коваль В. Феномен двомовності України // Олійник В. Про справжнє та надумане. Думки небайдужих людей. — К., 2001. — С. 89–90.
- ¹⁹ Масенко Л. Державна мова в соціокультурному контексті // Розбудова держави. 2001. — № 1–6. — С. 80.
- ²⁰ Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні: чи є вихід із глухого кута // Людина і політика. — 2003. — № 6. — С. 4.
- ²¹ Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) // Людина і політика. — 2003. — № 2. — С. 21, 23.

²² Дзеркало тижня. — 2002. — 8 червня.

²³ Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні: чи є вихід із глухого кута // Людина і політика. — 2003. — № 6. — С. 9.

²⁴ Рубан Ю.Г. Україна як суб'єкт і об'єкт сучасних міжнародних інформаційних воєн // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2. — С. 7.

²⁵ Санченко А. Вплив процесу утвердження національної ідентичності на державотворення в Україні // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. і.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — С. 115.

²⁶ Литвин В. Історія України. — К., 2009. — С. 726.